

Маҳаллаларда нотинч оилалар билан ишлаш механизмлари”

Маълумки, жамиятнинг муҳим бўғини бўлган оилалар қанчалик тинч ва тотув бўлса, шундагина давлат тинч ва барқарор раванқ топади. Оиланинг мустаҳкамлиги ва унда маънавий-ахлоқий жиҳатларнинг шаклланиши муҳим аҳамиятга эга. Бинобарин оила деб аталмиш муқаддас маконда фарзандлар камолга етади, улғаяди. Жамиятда намунали оилалар талайгина. Намунали оила деганда, оилавий муносабатлар маънавий мезонлар асосида қурилган, яхши ва ахлоқли фарзандлар тарбиялаган нурли, отахон ва онахоналар кўз олдимизга келади. Уларнинг борлиги бошқалар учун ибрат мактабидир. Аммо, афсуски, бу оилалар билан бир пайтда буларга тескари равишда фарзанд тарбиясига салбий таъсир кўрсатувчи ва ижтимоий салбий муҳитга эга оилалар ҳамлар мавжуд. Бундай оилаларга, «жанжалкаш оила», «низоли оила», «нотинч оила» каби тушунчаларнинг ишлатилиши шулар жумласидан.

Нотинч оилалар, бу ҳаёт фаолиятида носоғлом муҳит ҳукм сурадиган ижтимоий мавқега эга бўлган оилалардир. Бундай оилаларни келиб чиқишига оила даромади паст даражадалиги, ёмон психологик ҳолатлар, оилада маданият даражаси пастлиги каби вазиятлар мисол бўлади олади. Ушбу оилалар уларга юклатилган вазифаларни бажара олмайдилар, уларнинг мослашиш қобилиятлари паст даражада, оилада тарбиялаш жараёнлари қийинчиликлар билан ўтади. Бундай турдаги оила учун ижтимоий педагог томонидан фаол ва давомий ёрдам керак бўлади. Нотинч оилаларда яшовчи эр-хотин ўртасида вужудга келадиган низоларнинг криминологик ва психологик хусусиятлари, оқибатлари ҳамда ўзига хос жиҳатлари бевосита бошқа низолардан тубдан фарқ қилади. Оиланинг ижтимоий жиҳатдан хавфли аҳволга келишига оилада носоғлом турмуш тарзини юритиш, оила аъзолари ўртасида самимий муносабатларнинг мавжуд эмаслиги, эркакнинг ўз манфаатини аёллар манфаатидан устун қўйиши каби ҳолатлар бирмунча кўпроқ кузатилади. Бундай ҳолатлар оилада шахс ҳуқуқлари поймол бўлишига олиб келади.

Ижтимоий жиҳатдан нотинч оилаларда низолар, хусусан эр-хотин ўртасидаги низолар, зиддиятлар содир этилади. Жумладан, эр-хотин ўртасидаги низо, келишмовчилик, жанжалларнинг вужудга келишини тақозо этувчи криминоген омиллар ҳамда унинг оиладаги носоғлом ижтимоий-руҳий муҳит билан чамбарчас боғлиқ эканлиги атрофлича тадқиқ қилинган. Шуни таъкидлаш жоизки, оила-турмуш муносабатлари ҳар доим ҳам бир текисда силлиқ, рисоладагидай кечавермайди. Уй-рўзгор юмушларини бажариш, эр-хотин ва оила аъзоларининг бурчи, ота-онанинг фарзандлари олдидаги мажбурияти ҳамда фарзандларнинг катталар олдидаги бурчларини адо этиш жараёнида шахсий манфаатлар тўқнашади. Айрим ҳолларда уларнинг фикр ва қарашларидаги зиддиятлар, қарама-каршиликлар, келишмовчилик ва англашилмовчиликлар шахслараро низолар тарзида намоён бўлиб, оиладаги жиноий зўравонликни келтириб чиқаради.

Психолог Чарлз Ликсон низолар ва уларни келтириб чиқарувчи омиллар тўғрисида ўз фикр ва мулоҳазасини билдириб, низонинг инсон руҳиятига салбий таъсирига «низо бу ҳаёт нормаси», деб ёзади. У кўп йиллик адвокатлик ва амалиётчи психологик тажрибасидан келиб чиққан ҳолда, оилавий низолар хусусида ўз фикрларини баён этади. Унинг фикрича, оилавий низо маълум маънода шахс тараққиётини бошлаб берувчи илк нуқтадир. Шу боис, бундай низолар позитив нуқтаи назардан баҳоланиши мумкинлиги, ушбу низо юз бераётган жараёнда эр-хотин ва болаларнинг унга нисбатан муносабати ҳамиша салбий бўлишини таъкидлайди¹

Агар оилада ғайриинсоний носоғлом муҳит мавжуд бўлса, у ерда салбий хусусиятларнинг шаклланиш еҳтимоли анча юқори бўлади. Оиладаги маънавий-педагогик заифликнинг яна бир кўриниши ундаги носоғлом маънавий-руҳий муҳит таъсирида ғайритабиий муносабатлар, низолар, жанжаллар, келишмовчиликлар, кўполликнинг мавжудлиги, бирликнинг, бир-бирига ғамхўрликнинг йўқлиги бир шахсда

¹ Ликсон Ч. Конфликт. Семь шагов к миру. – СПб., 1997. – С. 17;

ғайриижтимоий салбий хусусиятларнинг шаклланишини таъминловчи омил саналади.

Шахсда ғайриинсоний хусусиятларнинг шаклланишига оиладаги муҳит ўз таъсирини кўрсатади. Бу шундан далолат берадики, носоғлом оилада яшовчи шахслар деярли бошқаларга қараганда ўзини тутиши ва хулқ-атвори билан ажралиб туради. Бу ўз навбатида, оилада жиноий зўравонлик содир этилишини таъминловчи криминоген вазиятларни келтириб чиқаради. Криминологик адабиётларда кўрсатилишича, шахсга қарши жиноятларнинг 60 фоиздан ортиғи маиший мотив асосида оиладаги жиноий зўравонлик натижасида содир этилган². Таҳлиллар шуни кўрсатмоқдаки, ушбу зўравонликлар содир этилишига оила аъзолари ўртасидаги узоқ давом етган келишмовчилик ва низолар ҳам салбий таъсир кўрсатади. Оила-турмуш доирасидаги низо ва келишмовчиликлар оқибатида содир этилган жиноятлар ўрганилганида шахс ҳаёти ва соғлиғига қарши содир этилган жиноятлар сабабларининг асосий қисми оиладаги келишмовчилик ва мурасасизликнинг оқибати эканлиги аниқланди.

Таъкидлаш керакки, нотинч оила ижтимоий ҳимояга муҳтож бошқа тоифадаги оилаларга нисбатан кўпроқ эътиборни, тарбиявий-профилактик назоратни, қолаверса махсус ижтимоий-ҳуқуқий ҳимояни талаб қилади. Чунки, бу тоифадаги оилаларни назораисиз ва эътибордан четда қолдириш бевосита ушбу оилаларда тарбияланаётган вояга етмаганларни жиноят йўлига кириб кетишига олиб келади.

Шу жумладан, мамлакатимизда нотинч оилалар тўғрисидаги маълумотларни таҳлил қиладиган бўлсак, 2022 йил якунлари бўйича уларнинг улуши ўтган йилга нисбатан 13,5 фоизга ўсиб 47 706 тани ташкил этган. Ҳудудлар ўртасида энг юқори кўрсаткичлар Самарқанд вилоятида ўтган йилга нисбатан 0,9 фоизга камайиб 13 200 тани, Тошкент шаҳрида 18,2 фоизга кўпайиб 7 130 тани ва Тошкент вилоятида 111 фоизга ортиб 6 704 тани ташкил этмоқда. Энг кам улушга эга бўлганлари эса Қорақалпоғистон Республикасида 265,8 фоизга камайиб 79 тани, Бухорода

² Криминология: Учебник. – Алматы, 2006. –С. 348.

18,8 фоизга камайиб 628 тани ва Навоий вилоятида эса 7,3 фоизга камайиб 755 тани ташкил этди (1-жадвал).

1-жадвал

Республика бўйича нотинч оилалар тўғрисида маълумот

№		2022	2021	+/-
ЖАМИ:		47 706	42 035	5 671
1	Қорақалпоғистон Республикаси	79	289	-210
2	Андижон вилояти	781	671	110
3	Бухоро вилояти	628	773	-145
4	Жиззах вилояти	1 765	1 574	191
5	Қашқадарё вилояти	1 083	946	137
6	Навоий вилояти	755	814	-59
7	Наманган вилояти	2626	1 912	714
8	Самарқанд вилояти	13 084	13 200	-116
9	Сирдарё вилояти	6 388	7 677	-1 289
10	Сурхондарё вилояти	3963	1 546	2 417
11	Фарғона вилояти	1 499	1 921	-422
12	Тошкент вилояти	6 704	3 177	3 527
13	Хоразм вилояти	1 221	1 503	-282
14	Тошкент шаҳри	7 130	6 032	1 098

Ўтган йилга нисбатан кескин кўтарилган ҳудудларга эса Тошкент вилоятида 111,0 фоизга, Сурхондарёда 156,3 фоизга ва Наманганда 37,3 фоизларга тўғри келди. Энг юқори даражада камайган ҳудудларга Қорақалпоғистон Республикасида 265,8 фоизга, Фарғонада қарийб 22 фоизга ва Хоразмда 18,8 фоизга камайган.

Нотинч оилалар билан тарбиявий профилактик ишларни ташкил этишда оилада эр-хотин ва фарзандларнинг тарбияси, ўзини тутиши, хулқ-атвори каби хусусиятларини инобатга олиш керак бўлади. Тарбияси оғир ўсмир ўз қилмишларини ташқи таъсир остида амалга оширади. Унинг хатти-ҳаракатларида ўзгарувчанлик ва муҳитга боғлиқлик мавжуддир.

Оиладаги носоғлом ижтимоий-руҳий муҳит сабабларини ўрганиш борасида турли даврлардан бошлаб ҳар хил соҳа мутахассислари томонидан қатор тадқиқотлар олибборилган. Бу муаммога бағишланган илмий изланишлар эса, асосан ҳар бир миллат менталитети, ўша жамиятда устувор бўлган оилавий қадриятлар, урф-одатлар ва маросимлар доирасида турли тадқиқотларнинг предмети бўлиб келган. Зеро, оилада тарбияланаётган фарзандларнинг жисмонан ва руҳан соғлом вояга етишларида бевосита оила аъзолари ўртасидаги соғлом ижтимоий муносабатларнинг характериға боғлиқ. Дарҳақиқат, оиладаги муҳит шахснинг шаклланишида ўзининг ижобий ёки салбий таъсирини кўрсатади. Буни ортиқча изоҳлашға ҳожат йўқ. Оиладаги носоғлом ижтимоий-руҳий муҳит нафақат оилада тарбияланаётган фарзандларнинг, балки оила аъзоларининг ахлоққа зид хатти-ҳаракатлар содир етишиға ва улар ўртасида вужудға келадиган ижтимоий муносабатлар жараёниға таъсир этади. Статистик маълумотларға кўра, қонунбузарлик содир қилган вояға етмаганларнинг 42–45 фоизи ота-онаси ичкиликбозликка берилган, мунтазам равишда жанжал ва низолар келиб чиқадиган носоғлом оилаларда яшайди³.

Ўтказилган айрим тадқиқотларда қайд етилишича, «Ота-оналар томонидан зулм кўрсатилган болалар ва ўсмирлар» дастури асосида ишлаётган бир гуруҳ америкалик психиатрлар томонидан 76 та золим ота-оналар шахси ўрганилиб чиқилганда уларнинг фақат 7 фоизи руҳий соғлом бўлиб қолганлари, яъни 25 фоизи ичкиликбозлар, 68 фоизи эса жамиятға зид турмуш тарзи юритувчи шахслар эканлиги аниқланган⁴. Ҳаёт тажрибаси ва кузатишлар шуни кўрсатадики, нафақат оилада содир етиладиган ҳар қандай ғайриижтимоий салбий оқибатлар, балки ҳар қандай жиноятлар содир етилишида оиладаги муҳитнинг таъсири катта бўлади. Айниқса, ота-онанинг салбий маънавий ахлоқи оила муҳити ва фарзандлар тарбиясига таъсир кўрсатади. Шундай экан мамлакатда бундай оилаларни аниқлаш ва

³Исмаилов И. Вояға етмаганлар жиноятчилиғига қарши кураш чоралари ҳақида // Мустақил Ўзбекистон: фалсафа ва ҳуқуқ фанларининг долзарб муаммолари. –Т., 1994. –В. 275

⁴Клевцова Н.А. Убийства детей, совершаемые в семье // Российский следователь. –2009. – №13. –С. 16–17

уларнинг муаммоларини бартараф этган ҳолда улар сонини камайтириш чуқур билим ва зарурий ҳаётий тажрибалар талаб этилади.

Мамлакатимизда 2022 йил якунлари бўйича нотинчлик бартараф этилган оилалар улушини таҳлил қиладиган бўлсак, ўтган йилга нисбатан 25,6 фоизга ўсиб 37 684 тани ташкил этган. Ҳудудлар ўртасида энг юқори кўрсаткичлар Тошкент шаҳрида 54,7 фоизга ортиб 4 916 тани, Тошкент вилоятида 136,4 фоизга кўпайиб 4 799 тани ва Сурхондарё вилоятида 150,9 фоизга ортиб 3 786 тани ташкил этмоқда. Энг кам улушга эга бўлганлари эса Қорақалпоғистон Республикасида 45,0 фоизга камайиб 46 тани, Хоразмда 50,1 фоизга камайиб 461 тани ва Навоий вилоятида эса 8,8 фоизга кўпайиб 706 тани ташкил этди (2-жадвал).

2-жадвал

Республика бўйича нотинчлик бартараф этилган оилалар тўғрисида маълумот

№	2022	2021	+/-
ЖАМИ:	37684	29991	7694
1 Қорақалпоғистон Республикаси	46	84	-38
2 Андижон вилояти	689	566	123
3 Бухоро вилояти	519	805	-286
4 Жиззах вилояти	927	1181	-254
5 Қашқадарё вилояти	706	641	65
6 Навоий вилояти	619	569	50
7 Наманган вилояти	759	487	272
8 Самарқанд вилояти	13 349	13 441	-92
9 Сирдарё вилояти	4 829	3 877	952

10	Сурхондарё вилояти	3786	1509	2277
11	Фарғона вилояти	1 279	701	578
12	Тошкент вилояти	4 799	2 030	2769
13	Хоразм вилояти	461	923	-462
14	Тошкент шаҳри	4 916	3 177	1739

Таҳлилларга кўра ўтган йилга нисбатан кескин кўтарилган ҳудудларга ҳам Тошкент вилоятида 136,4 фоизга, Сурхондарёда 150,9 фоизга ва Тошкент шаҳрида 54,7 фоизларга органини кўришимиз мумкин. Энг юқори даражада камайган ҳудудларга Қорақалпоғистон Республикасида 45,0 фоизга, Хоразмда 50,1 фоизга ва Бухорода қарийб 35,5 фоизга камайган.

Тадқиқотларнинг кўрсатишича, оилада зўравонликнинг содир этилишини тақозо етувчи ва уни таъминловчи криминоген омиллар бири бири билан узвий боғлиқ бўлиб, оиладаги носоғлом турмуш тарзи оқибатида вужудга келган салбий одатларнинг оқибатидир. Маълумки, инсон шахс сифатида оилада шаклланади, ижтимоийлашув жараёнида оила индивидга ижобий ёки салбий таъсир кўрсатиши унинг муайян ижтимоий қиёфасини шакллантириши лозим. Оиладаги муҳит шахснинг шаклланишида ўзининг таъсирини ўтказиши билан бирга унда маънавий-ахлоқий фазилат ва хусусиятларнинг ривожланиш жараёнини таъминлайди.

Рус криминолог олими Ю. М. Антоняннинг таъкидлашича, носоғлом оилаларда жиноятчилар ҳар томонлама соғлом оилаларга нисбатан 9–10 марта кўп этишиб чиқади. Бундай оилалардаги носоғлом муҳитнинг таъсири оилада, оила аъзоларининг ўртасида жанжал, келишмовчиликларнинг ёки шахсда ғайриижтимоий хусусиятларнинг шаклланишини тақозо этади. Шахсда тажовузкорликнинг шаклланиши оила ичидаги зиддиятлар (уруш-жанжаллар, можаролар), зўравонликларга «ўрганиш», зўравонлик билан жиноий хулқ-атвор борасида ибрат кўрса-

тиш (ичкиликбозлик, шафқатсизлик), оиладаги зўравонлик омилларига қаршилиқ кўрсатмаслик ва бошқаларга олиб келади⁵.

Ҳозирги кунда оилада содир этилаётган зўравонликларнинг асосий қисми мунтазам равишда ичкиликбозликка ружу қўйган шахслар ва ишсизлар томонидан содир этилмоқда. Бундай нохуш ҳолатларга чек қўйиш, тўғрироғи уларнинг олдини олиш учун, авваламбор, оила мустаҳкамлиги ва барқарорлигига унинг тўлиқ ва мукаммал бўлишига эришиш ва оилада соғлом маънавий муҳитни шакллантириш лозим. Зеро, оиладаги соғлом маънавий муҳит одамийлик, инсонпарварлик муносабатлари оилада тарбияланаётган фарзандларнинг ижтимоий-руҳий хусусиятларига ижобий таъсир кўрсатиб оила мустаҳкамлигини таъминлашга хизмат қилади.

Оилада носоғлом турмуш тарзининг шаклланишида оиладаги шахслар ўртасида вужудга келадиган ижтимоий муносабатларнинг ўрни каттадир. Ушбу муносабатлар шахсда ижобий хусусиятларни шакллантириши мумкин. Оиладаги носоғлом муҳитнинг шаклланиш шарт-шароити қуйидагилар билан чамбарчас боғлиқлигида намоён бўлади:

- оила муҳитига салбий таъсир этувчи ташқи омилларнинг мавжудлиги;
- яқин қариндош-уруғлар ўртасидаги меҳр-оқибат туйғуларининг йўқолиб бориши;
- оила аъзоларининг спиртли ичимликлар, гиёҳвандлик моддалари ва номақбул одатларнинг ортиши;
- доимий жанжал ва келишмовчиликларнинг оила аъзолари ўртасида мавжудлиги ва кўпайиб бориши.

Оиладаги салбий ижтимоий-руҳий муҳит таъсири остида зўравонлик қуйидаги криминоген низоли ҳолатларда акс этади:

- жинойтчи шахс ташаббуси билан узоқ давом этган ва кучли низонинг ҳал этилишида;
- низо келтириб чиқарувчи хатти-ҳаракатлар натижасида;

⁵ Антонян Ю.М. Социальная среда и формирование личности преступника. – М., 1995. – С.45.

–хуқуққа хилоф қилмишлар туфайли тўсатдан вужудга келган стресс ҳолатлар оқибатида;

– низосини ҳал этиш жараёнида жиноятчи шахснинг ички шахсий ҳиссиётлари таъсирида..

Инсон ҳаёти давомида ўзини ўраб турган ижтимоий муҳитнинг таъсири остида бўлади. Шу боис унинг шаклланиш жараёнида маълум криминоген факторлар унга ижобий ёки салбий таъсир қилади. Жумладан, оиладаги муҳитнинг салбий таъсири вояга етмаган ёшларнинг мавжуд муносабатларга ўта таъсирчан бўлиши оқибатида жиноий ишлар содир этиш эҳтимоли билан характерлидир. Шу боис оилада шахснинг салбий шаклланишининг таъминловчи аҳлоққа зид омилларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

- биологик наслдан-наслга ўтувчи хусусиятлар;
- оиладаги маънавий-руҳий муҳитнинг заифлиги;
- оила аъзолари ўртасидаги салбий муносабатлар;
- ахлоққа зид хатти-ҳаракатларнинг мавжудлиги;
- низо, жанжал ва келишмовчиликнинг доимий равишда мавжудлиги;
- оила аъзоларининг ғайриинсоний қарашлари;
- оилада тарбиянинг йўқлиги;
- миллий қадрият ва анъаналарга ҳурматсизлик билан муносабатда бўлиш кабилардир.

Оилада жиноий зўравонликнинг содир бўлишида носоғлом ижтимоий-руҳий муҳит жамият ҳаётининг барча соҳаларида мавжуд бўлиб, улар бири бири билан у ёки бу даражада бевосита ёки билвосита боғлиқлигини таъминловчи восита бўлиб бири иккинчисини ёки иккинчиси бирини таъсир этишига олиб келади. Бу омиллар биринчи навбатда шахснинг онги ва руҳиятига салбий таъсир кўрсатади ҳамда унда салбий маънавий-руҳий хусусиятларнинг шаклланишига олиб келади. Омиллар жамиятда шахсга салбий таъсир этувчи манбаларни шакллантиради. Оиладаги салбий ижтимоий-руҳий муҳит таъсирида шахсда шакланган дунёқараш жамиятда

вужудга келган ижтимоий-руҳий муҳит билан алоқада шахснинг у ёки бу йўлни танлашини тақозо этади.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, оилада маънавий-руҳий муҳит шаклланишига ижобий таъсир кўрсатувчи ижтимоий-руҳий муҳитни соғломлаштириш борасидаги қуйидаги чора-тадбирларни амалга ошириш мақсадга мувофиқ:

- ижтимоий-руҳий муҳитни соғломлаштиришга қаратилган оилавий (тарбиявий таъсир чораларига эга бўлган) дастурлар ишлаб чиқиш ва уни амалга ошириш;

- жанжалкаш шахсларнинг турмуш тарзи, қарашлари ва жиноий муҳитни тарғиб қилувчи, оилада доимий жанжалларни содир этувчи муҳитни ўзгартириш мақсадида тарбиявий аҳамиятга эга бўлган профилактик суҳбатлар режасини ишлаб чиқиш ва уни амалга ошириш;

- «оиладаги ижтимоий-руҳий муҳитни соғломлаштириш»га қаратилган бугунги кундаги мавжуд муаммоларни бартараф этиш борасида ижтимоий ҳаётга жорий этиш бўйича чора-тадбирларни ишлаб чиқиш;

- оилада одоб-ахлоқ ва қонун-қоидага зид хатти-ҳаракатлардан бартараф этиш мақсадида қадриятларни тиклаш ва ривожлантиришга қаратилган тадбирларни кучайтириш;

- «соғлом ижтимоий-руҳий муҳит»ни доимий равишда тарғибот ва ташвиқот қилиш;

- криминологик аҳамиятга молик воқеа-ҳодисаларни бартараф этиш мақсадида шахснинг маънавий-руҳий шаклланишига салбий таъсир қилувчи ҳолатларни бартараф этиш ва уларнинг йўлига тўсиқлар қўйишда фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, жумладан маҳалла тизими ҳамда нодавлат нотижорат ташкилотларининг имкониятларини бирлаштириш ва улардан тўлиқ фойдаланиш;

- ота-оналар ёки уларнинг ўрнини босувчи шахсларнинг болаларни тарбиялаш борасидаги мажбуриятларни бажармаганлик учун масъулиятини ошириш;

– оилаларга салбий таъсир кўрсатувчи омилларни аниқлаш, уларни таҳлилий ўрганиш, зарарсизлантириш ва унинг олдини олишга қаратилган чоралар ишлаб чиқиш;

– қонун ва бошқа норматив ҳужжатларни такомиллаштириш орқали оилаларда ижтимоий-ахлоқий муҳитни соғломлаштиришга қаратилган фаолиятини тартибга солувчи механизмларни ишлаб чиқиш.